

Natasza Duraj¹

Ekonomiczne i społeczne aspekty rozwoju dawnej Rusi

Materiały źródłowe do badania historii dawnej Rusi

Rzeczywistość piśmiennictwa w dawnej Rusi datowana jest od momentu przyjęcia chrześcijaństwa, tj. od 988 roku², jednakże cyrylica znana była już wcześniej³. Na początku XI wieku w ośrodkach kultu religijnego rozpoczęto zapisywanie najważniejszych wydarzeń, jakie miały miejsce w państwie ruskim, stosując w tym celu układ roczny⁴. Te staroruskie kroniki, które noszą miano latopisów⁵, ukształtowały się jako gatunek w okresie Rusi Kijowskiej⁶.

Zdaniem A. Szachmatowa w 1039 roku w Kijowie – na potrzeby umacniającej się potęgi państwa Jarosława Mądrego i powołanej z jego inicjatywy samodzielnej cerkiewnej metropolii kijowskiej – powstał najstarszy kodeks kijowski

¹ Uniwersytet Łódzki, Polska, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0796-6620>, e-mail: natasza.duraj@eksoc.uni.lodz.pl,

² J. Swastek, *Chryścianizacja Rusi Kijowskiej do czasów księcia Włodzimierza Wielkiego (+1015)*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1988, nr 2 (26), s. 81.

³ Por. Н.И. Толстой, *Церковнославянский и русский: их соотношение и симбиоз*, „Вопросы языкознания” 2002, № 1, s. 81–90.

⁴ Więcej zob. w: Д.С. Лихачёв, *История русского летописания*, Ленинград 1948; В.М. Кириллин (red.), *Древняя Русь: пространство книжного слова. Историко-филологические исследования*, Москва 2015.

⁵ Latopis to kronika w układzie rocznikarskim.

⁶ Jak podaje L. Bazylow, „państwo staroruskie, nazywane też powszechnie od wielu stuleci Rusią Kijowską, pojawia się na widowni dziejowej w drugiej połowie IX w. jako rezultat dłuższego procesu rozwojowego autochtonicznych plemion wschodniosłowiańskich. Było ich sporo, i nie wszystkie weszły od razu w skład nowego tworu państwowego, który mimo to już w początkowym okresie swojej historycznej egzystencji odznaczał się całym szeregiem cech, świadczących o jednolitości, przede wszystkim etnicznej, językowej i wierzeniowej”. Zob. L. Bazylow, *Historia Rosji*, t. I, Warszawa 1983, s. 5.

(Древнейший киевский свод)⁷, w którym zapisano wydarzenia do 1037 roku. Na podstawie tego kodeksu, jak też nowogrodzkiej kroniki z 1036 roku, powstał w 1050 roku najstarszy kodeks nowogrodzki (Древнейший новгородский свод)⁸. W późniejszym okresie kronikarstwo stało się przywilejem Monasteru Kijewsko-Pieczerskiego, założonego w 1051 roku. W monastyrze tym, w 1073 roku, przy czynnym udziale przeora Nikona, powstał pierwszy kodeks kijowsko-pieczerski (Первый Киево-Печерский свод), który wchłonął zapisy kronik wcześniejszych⁹.

W 1113 roku spod pióra mnicha Nestora w Kijowie w Monastyrze Kijowsko-Pieczerskim, wyszła *Powieść doroczna*¹⁰. Kronikarz przedstawił w niej historię Rusi od czasów biblijnych¹¹. Zachowała się ona w kilku rękopisach (kodeksach), z których najbardziej znany jest kodeks Wawrzyńca (Ławrentego) (Лаврентьевский свод)¹², pochodzący z 1377 roku oraz kodeks hipacki (Ипатьевский свод)¹³, powstały w latach 20. XV wieku.

Pierwsze karty *Powieści dorocznej* zawierają podanie o księciu Polan¹⁴ Kiju oraz o jego braciach – Szczeku i Chorywie – legendarnych założycielach Kijowa. Latopis wzbogacają opowiadania o dawnych wierzeniach Słowian, o ich zwyczajach i obyczajach oraz o obrządkach weselnych i pogrzebowych. Ponadto zawarto w nim cenne – z historycznego punktu widzenia – opowieści o walce Słowian z Awarami, Chazarami i Waregami.

Podanie o założeniu Kijowa głosi, że Kij i jego dwaj bracia – Szczek i Choryw – osiedli na trzech wzgórzach nad Dnieprem¹⁵, które otaczały wielkie bory

⁷ Zob. A.A. Шахматов, *О Начальном Киевском летописном своде*, Москва 1897.

⁸ Пор. А.А. Шахматов, *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*, СПб. 1908, s. 491–515.

⁹ Więcej zob. В.М. Истрин, *Замечания о начале русского летописания*, „Известия ОРЯС” 1923, т. XXVI, s. 45–102.

¹⁰ Jak podkreśla J. Swastek, zabytek ten nie posiada definitywnie określonej polskiej nazwy. Pełny tytuł tegoż latopisu nosi miano *Oto powieść minionych lat, skąd się zaczęła ziemia ruska, kto pierwszy zaczął panować w Kijowie i skąd powstała ziemia ruska*. W polskiej literaturze spotkać można następujące określenia: *Powieść lat doczesnych*, *Powieść lat dorocznych* czy *Powieść doroczna*. Zob. J. Swastek, op.cit., s. 83.

¹¹ И.Д. Беляев, *О Несторовой летописи*, „Чтения ОИДР” 1847, № 5, s. 71–72.

¹² Jak podaje L. Bazyłow, kodeks Ławrientiewski powstał na żądanie księcia suzdalsko-niżnonowogrodzkiego Dymitra. Zob. L. Bazyłow, op.cit., s. 14.

¹³ Określenie to pochodzi od nazwy monasteru z Kostromy.

¹⁴ Jak dowodzi B. Rybakow, terminem „Polanie” określane są dwa niespokrewnione ze sobą związki terytorialno-plemienne, jakie żyły na obszarze wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny. Pierwsze z nich należało do południowej grupy plemion wschodniosłowiańskich i zajmowało obszary położone nad brzegami środkowego biegu Dniepru. Ośrodkiem skupiającym te plemiona był Kijów. Natomiast drugi związek terytorialno-plemienny, noszący także miano Polan, zajmował obszary nad Wartą, na terytorium dzisiejszej Wielkopolski. Zob. B. Rybakow, *Pierwsze wieki historii Rusi*, Warszawa 1983, s. 179.

¹⁵ B. Rybakow podaje, iż książę Kij i jego dwaj bracia wzniesli na wysokim brzegu Dniepru gród i nazwali go od imienia najstarszego z nich Kijowem. Zob. ibidem, s. 7.

obfitujące w zwierzyinę¹⁶. W istocie, w okresie przed założeniem Kijowa na późniejszym jego terenie istniało kilka grodów, położonych na cyplach wysokiego brzegu Dniepru, otoczonych stromymi zboczami i umocnionych niegdyś wałami ziemnymi i rowami. Wokół jednego z takich grodzisk rozrósł się swego czasu Kijów¹⁷. Tu prawdopodobnie mieszkał ongiś książę Polan, Kij¹⁸.

W *Powieści dorocznej* zostały zawarte wiadomości o wyprawie Kija na Konstantynopol. Informacje te zostały zaczerpnięte z ustnych opowieści epickich¹⁹. Ponadto Nestor podaje, iż z Konstantynopola Kij udał się na północne pogranicze imperium, nad brzegi Dunaju. W miejscu tym wznosił on twierdzę, w której zamierzał zamieszkać wraz ze swymi współplemieńcami. Jednakże sąsiednie plemiona słowiańskie – wedle zapisów Nestora – zmusiły Kija i jego drużyny do porzucenia tejże twierdzy, którą kronikarz nazywa Kijowcem nad Dunajem. Kij powrócił do Kijowa nad Dnieprem. Tu też zmarł, pozostawiając władzę nad ziemiami polańskimi swym potomkom aż do schyłku IX wieku²⁰.

Ponadto Nestor ujął w *Powieści dorocznej* informacje geograficzne o państwie ruskim, bazujące na przekazach ustnych oraz kronikach bizantyjskich. Opowieść kronikarza o ziemi ruskiej bazuje na starych podaniach o życiu Słowian wschodnich. Nestor wymienia nazwy plemion słowiańskich oraz plemion, żyjących w ich sąsiedztwie, wskazując jednocześnie obszary, na których plemiona te osiedliły się. W latopisie znalazły się także wiadomości o miastach ruskich oraz o najważniejszych szlakach wodnych dawnej Rusi.

Od 852 roku wydarzenia, ujęte w *Powieści dorocznej*, są datowane i dotyczą historii państwa ruskiego i związanych z nim państwa oraz plemion ościenych. Źródłem informacji, z których korzystał Nestor przy tworzeniu *Powieści dorocznej* były wcześniejsze kroniki ruskie i bizantyjskie oraz przekazy ustne. Nie zachowała się ona jednak w oryginale. Znamy je ze wspomnianych wcześniej kodeksów. *Powieść doroczna* w jej trzech kijowskich redakcjach (z lat 1113, 1116 i 1118) stała się punktem wyjścia dla wielu późniejszych kodeksów dzielnicowych, w których stanowiła początkowy, ogólnoruski rozdział historii.

¹⁶ P.N. Tretiakow, *Początki dawnej Rusi*, [w:] B. Rybakow, P.N. Tretiakow, *Śladami dawnych kultur. Dawna Ruś*, Warszawa 1957, s. 11.

¹⁷ Ibidem, s. 12.

¹⁸ Według zapisów, zawartych w latopisie, Kij pragnął umocnić swe państwo i zwiększyć jego terytorium poprzez zawładnięcie ziem, położonych wzdłuż brzegów Dunaju. Kroniki zawierają także informacje o jego wyprawach na Konstantynopol.

¹⁹ B. Rybakow, op.cit., s. 8.

²⁰ Więcej zob. Д.С. Лихачёв, *Повесть временных лет*, [w:] *Повести Древней Руси XI–XII века*, red. Н.В. Поньрко, Ленинград 1983, s. 124–227.

Za najznakomitszy zabytek literatury staroruskiej uznawany jest poemat *Słowo o wyprawie Igora*²¹. Powstawał on w latach 1185–1187, a jego tematyka dotyczy wyprawy księcia nowogrodzko-siewierskiego Igora Swiatosławicza przeciwko Połowcom, przedsięwziętą przez niego w 1185 roku²².

Rękopis nieznanego przedtem zabytku²³ odkrył w 1795 r. A.I. Musin-Puszkina²⁴. Niestety spłonął on w Moskwie w jego domu w 1812 roku²⁵. W 1864 roku archiwista rosyjski P. Piekarski odnalazł kopię tego poematu, sporządzoną w latach 1795–1796 dla Katarzyny II.

W okresie Rusi Kijowskiej powstały liczne opowieści świeckie (повести)²⁶. Były one tłumaczone bądź bezpośrednio z greckiego (z Bizancjum), bądź też za pośrednictwem Bułgarii i Serbii²⁷. Były to przeważnie utwory o charakterze dydaktycznym, jak opowieść *O Barlaamie i Jozafacie*, stanowiąca chrystianizowany życiorys Buddy, pokrewny utworom hagiograficznym, opowieść *O przebiegłym Akirze* czy *O Stefanicie i Ichnilancie*. Opowieści te, wywodzące się ze źródeł wschodnich, w staroruskich tłumaczeniach i ich późniejszych odpisach, pochodzących z okresu XVI–XVIII wieku, zostały zmodyfikowane zgodnie z oczekiwaniami chrześcijańskich odbiorców²⁸.

²¹ L. Bazyłow, op.cit., t. I, s. 19. Więcej zob. Д.С. Лихачёв, „Слово о полку Игореве” и скептики, [w:] *Великое наследие. Классические произведения литературы Древней Руси*, red. Д.С. Лихачёв, Москва 1975, s. 348–363; Д.С. Лихачёв, *Гипотезы или фантазии в истолковании темных мест „Слова о полку Игореве”*, „Звезда” 1976, nr 6, s. 203–210; Д.С. Лихачёв, *Бессмертное произведение древнерусской литературы*, [w:] „Слово о полку Игореве”. В иллюстрациях и документах, red. О.А. Пини, Ленинград 1958, s. 3–14.

²² Więcej zob. Д.С. Лихачёв, *Когда было написано „Слово о полку Игореве”?*, „Вопросы литературы” 1964, № 8, s. 132–160; Д.С. Лихачёв, *Великий памятник словесности: „Слово о полку Игореве” – 800 лет*, „Наука и религия” 1985, № 8, s. 38–40; Д.С. Лихачёв, *Великая патриотическая поэма („Слово о полку Игореве” – 800 лет)*, „Библиотекарь” 1985, № 9, s. 49.

²³ Jak podaje L. Bazyłow, rękopis ten pochodził prawdopodobnie z XVI wieku. Zob. L. Bazyłow, op.cit., t. I, s. 21.

²⁴ A.I. Musin-Puszkina pełnił funkcję tajnego radcy i nadprokuratora synodu petersburskiego. Z zamiłowania był o kolekcjonerem sztuki. Więcej zob. w: К.Ф. Калайдович, *Биографические сведения о жизни, ученых трудах и собрании российских древностей гр. А.И. Мусина-Пушкина*, Москва 1824.

²⁵ Więcej zob. В.В. Вяткин, *Алексей Иванович Мусин-Пушкин*, „Вопросы истории” 2013, № 9, s. 20–32.

²⁶ Por. Д.С. Лихачёв, *Народное поэтическое творчество в годы феодальной раздробленности Руси – до татаро-монгольского нашествия (XII-начало XIII в.)*, [w:] *Русское народное поэтическое творчество*, т. 1: *Очерк по истории русского народного поэтического творчества X-начала XVIII веков*, red. Д.С. Лихачёв, Москва–Ленинград 1953, s. 244–247.

²⁷ Por. Н.К. Гудзий, *Старинная русская повесть: статьи и исследования*, Москва–Ленинград 1941.

²⁸ Więcej zob. Д.С. Лихачёв, *Культура и народ накануне татаро-монгольского нашествия*, [w:] *Национальное самосознание древней Руси. Очерки из области русской литературы XI–XVII вв. (Научно-популярная серия)*, red. Д.С. Лихачёв, Москва–Ленинград 1945, s. 61–64.

Oryginalna staroruska opowieść bohatera (воинская повесть) ukształtowała się w okresie walk z najeźdźcą tatarskim²⁹. Do jednych z najbardziej znanych należy zaliczyć opowieść *O najeździe Batu-chana na Riazań w 1237 r.*³⁰ Ten XIII-wieczny zabytek literatury ruskiej znany jest z późniejszych odpisów, poczynając od XVI wieku. Opowieść ta oparta jest na ustnych utworach epickich, legendach i pieśniach, będących echem wydarzeń historycznych, jakie w owym okresie miały miejsce.

Pochodzenie Słowian, plemion wschodniosłowiańskich i obszary przez nich zasiedlone

W IX wieku n.e. powstało państwo, określane przez współczesnych mianem Rusi Kijowskiej. Jego centrum kulturowe znajdowało się na obszarze środkowego Naddnieprza³¹.

Przodkowie Słowian zamieszkiwali obszar Europy Środkowo-Wschodniej. Jak dowodzi P.N. Tretiakow, wchodzili oni w skład plemion neolitycznych IV–III tysiąclecia p.n.e., które trudniły się rolnictwem i hodowlą bydła³². Pod koniec III tysiąclecia p.n.e. plemiona zamieszkujące północne obszary tego terytorium stopniowo przechodziły do pasterskiego trybu życia. W późniejszym okresie zaludniły one rozległe tereny Europy Środkowej i Wschodniej, zajmując dorzecza Odry i Wisły, północne Podkarpacie i ziemie wzdłuż górnego biegu Dniestru oraz obszary położone nad środkowym i górnym Dnieprem³³. Większość archeologów jest zdania, iż znaczną część tych plemion stanowili dawni Słowianie³⁴. P.N. Tretiakow jest zdania, iż na początku II tysiąclecia p.n.e. plemiona te zaludniały obszary, które zasiedlone były przez Słowian w okresie wczesnego średniowiecza, tj. w końcu I i na początku II tysiąclecia n.e.³⁵ Wyjątek stanowił Półwysp Bałkański³⁶, na który plemiona słowiańskie dotarły w późniejszym okresie.

²⁹ Więcej zob. В.П. Адрианова-Перетц, *Воинские повести Древней Руси*, Москва–Ленинград 1949; В.Я. Пропп, *Русский героический эпос*, Ленинград 1955.

³⁰ *Повесть о разорении Рязани Батием 1237*, <http://www.bibliotekar.ru/rus/7.htm> [dostęp: 22.10.2022].

³¹ В. Рыбаков, *op.cit.*, s. 5.

³² P.N. Tretiakow, *op.cit.*, s. 17.

³³ Więcej zob. П.Н. Третьяков, *Расселение древне-русских племён по археологическим данным*, „Советская археология” 1937, № 4, s. 33–51.

³⁴ Пор. М.Н. Тихомиров, *Древняя Русь*, Москва 1975, s. 11 i n.; П.Н. Третьяков, *У истоков древне-русской народности*, Ленинград 1970.

³⁵ P.N. Tretiakow, *op.cit.*, s. 17–18.

³⁶ Na Półwyspie Bałkańskim osiedliły się plemiona trackie i iliryjskie.

W I tysiącleciu p.n.e. południowa grupa plemion wschodniosłowiańskich, o których będzie mowa w dalszej części opracowania, zetknęła się z plemionami scytyjskimi. B. Gafurow dowodzi, iż wędrówki grup plemion iranojęzycznych³⁷ ze wschodu w kierunku Europy Południowo-Wschodniej w rejonie na północ od Kaukazu i Morza Czarnego poświadczają bezpośrednio źródła antyczne³⁸. Byli to najpierw Scytowie³⁹, którzy przybyli na te obszary w IX–VIII wieku p.n.e.⁴⁰, później zaś plemiona sarmato-alańskie.

W literaturze przedmiotu przedstawiany jest pogląd, iż niektóre plemiona słowiańskie wchodziły w skład związku Scytów⁴¹. Tym, które osiadły w północno-wschodniej Scytii nie groziło niebezpieczeństwo wojny, gdyż nie sąsiadowały one z państwami o ustroju niewolniczym oraz z obszarami zajęтыми przez ludy koczownicze. Po rozpadzie związku scytyjskiego plemiona osiadłe na południowo-wschodniej części zajmowanego terytorium opanowały obszary położone wzdłuż środkowego Dniepru i Dniestru. Plemiona te przemieściły się na południe, podbijając dużą część pozostałej na tych obszarach ludności scytyjskiej. Procesy te, które miały miejsce w pierwszej połowie I tysiąclecia n.e., spowodowały całkowite zasymilowanie ludności scytyjskiej przez plemiona słowiańskie.

W tym okresie plemiona wschodniosłowiańskie, które zajmowały północne obszary terytorium zamieszkiwania Słowian, żyły w dorzeczu górnego Dniepru, na obszarze Wyżyny Wałdajskiej oraz w dorzeczu jeziora Czudzkiego i jeziora Ilmeń⁴². Przesuwały się one coraz bardziej na północ, co było spowodowane koniecznością pozyskiwania nowych pól i porzucania dotychczasowych, wyjąłkonych w wyniku ekstensywnej ich uprawy.

³⁷ W starożytności obszar opanowany przez te plemiona i języki irańskie rozciągał się od obszarów Europy Południowo-Wschodniej po Turkiestan Wschodni (obecnie obszar regionu autonomicznego Sinciang w Chinach) i od terenów przyralskich i południowej Syberii po południowe obszary Iranu. Zob. B. Gafurow, *Dzieje i kultura ludów Azji Centralnej*, Warszawa 1978, s. 43.

³⁸ Ibidem.

³⁹ P.N. Szulc i W.A. Gołowkina dają następującą charakterystykę Scytów: „Scytowie stanowili liczną i potężną ludność na terenach północnych nad Morzem Czarnym, osiadła w stepach i lasostepach między Dunajem i Donem. Plemiona scytyjskie zajmowały się rolnictwem i koczowniczą hodowlą bydła. Scytowie słynęli od najdawniejszych czasów jako lud niezwyciężony, z jakim nie mogły dać sobie rady liczne wojska perskiego króla Dariusza, które wtargnęły do północnych obszarów nad Morzem Czarnym w końcu VI w. przed naszą erą”. Zob. P.N. Szulc, W.A. Gołowkina, *Neapol Scytyjski*, [w:] *Śladami dawnych kultur*, Warszawa 1954, s. 182. Natomiast L. Bazyłow jest zdania, iż „był to lud etnicznie niejednorodny, w swoim zasadniczym trzonie pochodzenia irańskiego, odznaczający się wysokim poziomem kultury materialnej i znacznym różnicowaniem trybu zajęć i sposobów bytowania”. Zob. L. Bazyłow, op.cit., t. I, s. 6.

⁴⁰ Na przełomie VIII i VII wieku p.n.e. część Scytów przedostała się przez Kaukaz na terytorium Azji Mniejszej.

⁴¹ Por. П.Н. Третьяков, *По следам древних славянских племен*, Ленинград 1982.

⁴² Więcej zob. П.Н. Третьяков, *Восточнославянские племена*, Москва 1953.

P.N. Tretjakow dzieli plemiona wschodniosłowiańskie na dwie zasadnicze grupy: północno-wschodnią oraz południową⁴³. Do północno-wschodniej grupy plemion wschodniosłowiańskich zaliczył Słowenów nowogrodzkich, Krywiczów, Wiatyczów, Siewierzan (Siewierów), Dregowiczów, Radymiczów, Merian, Muromców oraz Mordwinów (Mordwa)⁴⁴. Terytoria, które zajmowały te plemiona, zostały ujęte w tabeli 1.

Tabela 1. Rozmieszczenie północno-wschodniej grupy plemion wschodniosłowiańskich w I tysiącleciu n.e.

Plemię	Rozmieszczenie
Słoweni nowogrodzcy	Plemiona te zajmowały terytorium położone nad jeziorem Ilmeń
Krywicze	Zamieszkiwali obszary położone u źródeł trzech rzek – Dniepru, Wołgi i Dźwiny
Wiatycze	Osiedli w dorzeczu górnej Oki. Północno-wschodnią granicę ich terytorium stanowiła najprawdopodobniej rzeka Moskwa
Siewierzanie (Siewierowie)	Zajmowali obszary położone wzdłuż rzek Sejm i Desna oraz brzegi lewych dopływów środkowego Dniepru – Suły, Psołu i Worskli
Dregowicze	Zamieszkiwali terytoria wzdłuż Prypeci oraz przyległe obszary położone nad Dnieprem
Radymicze	Zajmowali terytoria położone między Oką, Desną i Dnieprem, a także nad rzekami Sożą i Inutą
Merianie	Zamieszkiwali obszary leżące na lewym brzegu Wołgi, w okolicach Rostowa
Muromcy	Sąsiedowali z Merianami, Wiatyczami i Mordwinami. Zamieszkiwali obszar lewego brzegu Wołgi w okolicach miasta Murom
Mordwini (Mordwa)	Plemiona te zajmowały terytoria położone w międzyrzeczu Oki i Sury oraz obszary nad Moksżą i górnym biegiem Sury

Źródło: opracowanie własne na podstawie: P.N. Tretjakow, op.cit., s. 24–29.

Podsumowując można stwierdzić, iż północno-wschodnia grupa plemion wschodniosłowiańskich zaludniała lesiste obszary, położone w dorzeczu Dniepru oraz jego pogranicza. Plemiona te posiadały dość wysoki stopień rozwoju. Były one bowiem zaznajomione z obróbką żelaza oraz ze sztuką złotniczą.

Wyższy stopień rozwoju społecznego i kulturowego w I tysiącleciu n.e. osiągnęła południowa grupa plemion wschodniosłowiańskich. P.N. Tretjakow zaliczył do niej plemiona: Polan, Uliczy, Tywerców, Dulebów (zwanym także

⁴³ P.N. Tretjakow, op.cit., s. 21–39.

⁴⁴ Ibidem, s. 21–29.

Wołynianami bądź Bużanami), Chorwatów oraz Drewlan⁴⁵. Obszary ich zamieszkania przedstawiono w tabeli 2.

Tabela 2. Rozmieszczenie południowej grupy plemion wschodniosłowiańskich w I tysiącleciu n.e.

Plemię	Rozmieszczenie
Polanie	Zamieszkiwali oba brzegi środkowego biegu Dniepru wokół Kijowa
Ulicze	Początkowo zajmowali obszar położony na prawym brzegu Dniepru, poniżej terenów, zajętych przez Polan; następnie przenieśli się na ziemie nad Bohem i Dniestrem
Tywercy	Zamieszkiwali obszary położone nad Dniestrem i Dunajem
Dulebowie	Plemię to mieszkało nad górnym biegiem Bugu, Styrem, Horyniem i Słuczą
Chorwaci	Zajmowali teren północno-wschodnich Czech, Rusi oraz Półwyspu Bałkańskiego
Drewlanie	Zamieszkiwali obszary na południe od Prypeci wzdłuż Teterewa i Uży

Źródło: opracowanie własne na podstawie: P.N. Tretiakow, op.cit., s. 29 oraz B. Rybakow, op.cit., s. 20–21, 179–180.

Południowa grupa plemion wschodniosłowiańskich była skupiona w dużych osiedlach. Plemiona te miały dobrze rozwinięte rolnictwo, a także rzemiosło. Wytwórczość rzemieślnicza tych plemion obejmowała zarówno obróbkę żelaza, jak i wyrób naczyń glinianych, do którego stosowano koło garncarskie.

W czasie organizacji wypraw wojennych powstawały często czasowe związki drużynników, które skupiały mężczyzn z kilku sąsiednich plemion⁴⁶. Zagrożenie zewnętrzne sprawiło jednak, iż – obok czasowych – powstawały również trwałe tego rodzaju związki. Ciągłe zagrożenie ze strony plemion koczowniczych, zajmujących rozległe przestrzenie stepowe wzdłuż całej południowej granicy państwa ruskiego, stało się przyczynkiem do organizowania wspólnej służby strażniczej⁴⁷. Pojawienie się w stepach tak groźnej siły, jaką był kaganat chazarski, zmusiło Słowian do stworzenia trwalszych i silniejszych obronnych związków plemiennych⁴⁸.

⁴⁵ Ibidem, s. 29.

⁴⁶ B. Rybakow, op.cit., s. 8.

⁴⁷ Ibidem, s. 9.

⁴⁸ Ibidem.

Formowanie się ruskiej państwowości i gospodarki

Jak podaje B. Rybakow, pierwsze umocnione siedziby na Rusi należy datować na VIII–IX wiek⁴⁹. Gródki takie były wznoszone na wzgórzach, u podnóża których znajdowały się liczne niewielkie chatki-ziemianki⁵⁰. Autor ten tak opisuje te budowle: „»Zameczek« był niewielką twierdzą, otoczoną częstokotem; ustawione wokół wałów zabudowania (»choromy«) otaczały niewielki podwórzec. W takich »choromach« mogło mieszkać dwadzieścia–trzydzieści osób; mógł to być starosta rodowy ze swymi domownikami lub »mąż znakomity« z czeladzią, ściągający »poludje« z ludności okolicznych osad. Zapewne w ten sposób powstawały pierwsze zamki feudalne; tak właśnie wydzielać się mogli spośród rolników pierwsi bojarzy⁵¹, »mężowie znakomici« wśród plemion słowiańskich. Twierdza była zbyt mała, aby w momencie zagrożenia za jej wałami schronili się wszyscy mieszkańcy osady, lecz dostatecznie wielka, aby nad osadą panować. Staroruskie określenie oznaczające zamek jest bardzo zbliżone do nazwy tych małych owalnych twierdz: »choromy« (tj. budowle wzniesione w krąg), »dwór«, »gród« (tj. miejsce ogrodzone i umocnione)»⁵².

Tysiące takich dworów – „choromów” powstawało żywiołowo w VIII–XI wieku na terenie całej Rusi.

W okresie rozdrobnienia feudalnego kształtowała się kultura nowogrodzka. Nowogród, stanowiący ośrodek wczesnofeudalnego ustroju państwowego z IX–X wieku, istniejący obok Kijowa i współzawodniczący z nim, wszedł w skład państwa kijowskiego. Rozwój tych miast został zahamowany przez najazd Mongołów w XIII–XIV wieku⁵³.

W 964 r. książę Światosław opanował Tmutarakan – miasto położone na wybrzeżu Morza Czarnego i Morza Azowskiego⁵⁴. Stał się on głównym ruskim

⁴⁹ Ibidem, s. 61.

⁵⁰ Więcej zob. K.C. Носов, *Русские крепости и осадная техника*, СПб. 2003; В.М. Казаринов, *Крепости Древней Руси*, Москва 2002.

⁵¹ H. Łowmiański podaje, iż jest to termin rusko-bułgarski, określający najwyższą kategorię możliwych otaczających księcia. Pojęcie to występuje w najwcześniejszych źródłach ruskich w bułgarskiej formie: *boljarin*. Istnienie warstwy ruskiego bojarstwa zaznaczyło się wyraźnie u schyłku VIII wieku. Zob. H. Łowmiański, *Geneza państwa ruskiego jako wynik procesu wewnętrznego*, „Światowid” 1962, nr 24, s. 85.

⁵² B. Rybakow, op.cit., s. 61.

⁵³ Mongołowie nie tylko niszczyli ośrodki rzemiosła ruskiego, ale także uprowadzali do niewoli dziesiątki tysięcy rzemieślników. Tego rodzaju zniszczenie nie dotknęło jednak tak znacząco Nowogrodu, jak Kijowa, Starego Riazania i Włodzimierza. Dzięki temu rozwój kulturalny i społeczny tego miasta postępował odmiennie, aniżeli w innych miastach Rusi.

⁵⁴ W. Zajączkowski, *Rosja i narody. Ósmy kontynent. Szkic dziejów Eurazji*, Warszawa 2009, s. 9.

przyczółkiem na południu⁵⁵. B. Rybakow tak opisuje wyprawy księcia kijewskiego Światosława Igoriewicza: „Wyprawy Światosława z lat 965–968 były niczym jeden cios miecza, który zakreślił na mapie Europy szerokie półkole od środkowego Powołża do Morza Kaspijskiego i dalej, przez północny Kaukaz i pobrzeże Morza Czarnego, aż do bałkańskie ziemie Bizancjum. Bułgaria Kamska została pokonana, Chazaria całkowicie rozbita, zaś Bizancjum, które rzuciło wszystkie swe siły do walki z potężnym i gwałtownym wodzem – osłabione i zastraszone”⁵⁶.

Kaganat chazarski był potężnym państwem, zajmującym rozległe terytorium. Państwo to istniało w okresie od VII–XI wieku na obszarze Europy Południowo-Wschodniej. Zajmowało ono głównie terytoria stepowe, położone nad Morzem Czarnym, Azowskim i Kaspijskim, a jego granice sięgały aż po góry Kaukazu⁵⁷. Państwo to posiadało silną i dobrze wyekwipowaną armię, dzięki której utrzymywano spokój wewnętrzny i broniono się przed wrogami z zewnątrz⁵⁸. Jak podkreśla P. Sekuła, sytuacja na stepie miała dla Kijowa ogromne znaczenie ze względu na fakt, iż handel z Orientem przynosił państwu ruskiemu znaczące przychody⁵⁹. Dlatego też kniaziowie zabiegali o swobodny dostęp do wschodnich rynków oraz portów położonych nad Morzem Czarnym⁶⁰.

W XI wieku pod Kijów dotarli Pieczyngowie⁶¹, których udało się rozbić Jarosławowi Mądrym. Następnie próbę opanowania terytoriów ruskich podjęli Połowcy. Pod ich naporem książę Oleg opuścił Tmutarakan i przeniósł się do Czernihowa⁶², który był jednym z najstarszych miast ruskich. Układ księcia Olega z cesarzami bizantyjskimi Leonem i Konstantynem z 907 roku wymienia Czernihów tuż za Kijowem w spisie miast pobierających daninę od Bizancjum, a w połowie X wieku cesarz Konstantyn Porfirogeneta wspomina Czernihów jako jedno z głównych miast Rusi.

W 1024 roku książę Mściśław tmutarakański oddał Kijów swemu bratu Jarosławowi, zatrzymując dla siebie Czernihów, który przekształcił w stolicę

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ B. Rybakow, op.cit., s. 34.

⁵⁷ G. Rostkowski, *Wyprawa Światosława na Chazarię w 965 r. i jej następstwa*, „Przegląd Historyczny” 2001, nr 3, s. 269.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ P. Sekuła, *Ruś orientalna. Państwo kijowskie wobec cywilizacji Wschodu w teoriach i badaniach naukowych*, Kraków 2016, s. 100.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ Jak podaje A. Paroń, pierwsze wiarygodne informacje o Pieczyngach pochodzą z przełomu VIII i IX wieku. Zob. A. Paroń, *Pieczyngowie na kartach „De administrando imperio” Konstantyna VII Porfirogenety*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2007, nr 2972, s. 98.

⁶² W. Zajączkowski, op.cit., s. 11.

całego terytorium na lewym brzegu Dniepru, całego pasa lasostepowego, stepów dońskich i terenów położonych nad Morzem Czarnym. Pod koniec XI wieku w Czernihowie panował Włodzimierz Monomach, zaś w XII wieku miasto przeszło w ręce potomków księcia Światosława Jarosławicza – początkowo Dawydowiczów, a następnie Olgowiczów.

Na Rusi w okresie X–XIII wieku władza administracyjna, wojskowa, skarbowa i sądownicza sprawowana była przez posadników⁶³. Urząd ten został ustanowiony w celu usprawnienia zarządzania terytorialnego. Natomiast w ośrodkach stołecznych władza ta pełniona była przez księcia i wyższych urzędników, posiadających mniejsze kompetencje.

Koniec XI i początek XII wieku był okresem głębokiego przełomu w historii narodu ruskiego. Szybki rozwój sił wytwórczy gospodarki wiejskiej i rzemiosła przyczyniały się do powstawania lokalnych ośrodków feudalnych z własnym możnowładztwem feudalnym.

W tych warunkach zmniejszyło się polityczne znaczenie Kijowa – stolicy potężnego państwa wczesnofeudalnego. Na historycznej mapie Rusi zarysowały się granice nowych tworów politycznych – księstw feudalnych o własnych stolicach i dynastiach książęcych, o odrębnych ekonomicznych i politycznych interesach i powiązaniach.

Podsumowanie

Zakres pisanych źródeł historycznych, dotyczących rozwoju dawnej Rusi, jest bardzo ograniczony. Zachowane do naszych czasów zabytki pisane z XI–XV wieku składają się z ksiąg cerkiewnych i kronik, notujących wydarzenia związane przede wszystkim ze sprawami feudałów, duchownych i osób świeckich, jak również z aktów państwowych i prywatnych, rejestrujących umowy zawierane między książętami i kupcami, transakcje kupna i sprzedaży, sprawy spadkowe oraz spory majątkowe.

Podstawowym znanym nam materiałem, służącym dawniej do pisania, był pergamin wyrabiany ze skóry cielęcej, a od XIV w. zaczęto się rozpowszechniać użycie papieru. Pergamin dobrze przechowuje się w ziemi, lecz pisano na nim zawsze atramentem, który szybko ulegał zniszczeniu w wilgotnym gruncie miast ruskich. Niektóre świadectwa starych ksiąg mówiły o istnieniu jeszcze jednego rodzaju materiału piśmiennego, a mianowicie kory brzozonej. Była ona najbardziej rozpowszechnionym i najtańszym materiałem piśmienniczym.

⁶³ Nazwa tych urzędników książęcych pochodzi od słowa „posad”, oznaczającego ośrodek przemysłowo-handlowy miasta w obrębie murów miejskich. Por. В.В. Косточкин, *Древнерусские крепости*, Москва 1970; П.А. Раппопорт, *Древние русские крепости*, Москва 1965.

Spuścizna kultury kijowskiej stanowiła wspólne źródło rozwoju kultury wszystkich księstw ruskich XII–XIII wieku. We wszystkich gałęziach – a przede wszystkim w rzemiośle, budownictwie i sztuce – pojawili się liczni rzemieślnicy ruscy, którzy przyczynili się do szybkiego rozwoju kultury i do wzbogacenia jej lokalnych odcieni. Nowy okres historii cechowała zarazem zacięta walka między nowo powstałymi księstwami, a nieprzerwane właśnie książąt, dążących do zagarnięcia ziem księstw sąsiednich – czemu towarzyszyło branie do niewoli chłopów i mieszczan oraz niszczenie wytworzonych dóbr materialnych – stwarzały niebezpieczeństwo osłabienia ziemi ruskiej. Kijów stał się wówczas kością niezgody, a do zawładnięcia tym wielkim miastem dążyły najsilniejsze dynastie feudalne. Można zatem stwierdzić, iż każde księstwo spełniało swą rolę w historii narodu ruskiego, wnosząc własny odrębny wkład do historii ruskiej kultury.

Bibliografia

Bazyłow L., *Historia Rosji*, Warszawa 1983.

Gafurow B., *Dzieje i kultura ludów Azji Centralnej*, Warszawa 1978.

Łowmiański H., *Geneza państwa ruskiego jako wynik procesu wewnętrznego*, „Światowid” 1962, nr 24.

Paroń A., *Pieczynogowie na kartach „De administrando imperio” Konstantyna VII Porfirogenety*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2007, nr 2972.

Rostkowski G., *Wyprawa Światosława na Chazarię w 965 r. i jej następstwa*, „Przegląd Historyczny” 2001, nr 3.

Rybakow B., *Pierwsze wieki historii Rusi*, Warszawa 1983.

Sekuła P., *Ruś orientalna. Państwo kijowskie wobec cywilizacji Wschodu w teoriach i badaniach naukowych*, Kraków 2016.

Swastek J., *Chryścianizacja Rusi Kijowskiej do czasów księcia Włodzimierza Wielkiego (+1015)*, „Studia Theologica Varsoviensia” 1988, nr 2 (26).

Szulc P.N., Gołowkina W.A., *Neapol Scytyjski*, [w:] *Śladami dawnych kultur*, Warszawa 1954.

Tretjakow P.N., *Początki dawnej Rusi*, [w:] *Śladami dawnych kultur. Dawna Ruś*, Warszawa 1957.

Zajączkowski W., *Rosja i narody. Ósmy kontynent. Szkic dziejów Eurazji*, Warszawa 2009.

Адрианова-Перетц В.П., *Воинские повести Древней Руси*, Москва–Ленинград 1949.

Беляев И.Д., *О Несторовой летописи*, „Чтения ОИДР” 1847, № 5.

Вяткин В.В., *Алексей Иванович Мусин-Пушки*, „Вопросы истории” 2013, № 9.

Гудзий Н.К., *Старинная русская повесть: статьи и исследования*, Москва–Ленинград 1941.

Истрин В.М., *Замечания о начале русского летописания*, „Известия ОРЯС” 1923, т. XXVI.

Казаринов В.М., *Крепости Древней Руси*, Москва 2002.

- Калайдович К.Ф., *Биографические сведения о жизни, ученых трудах и собрании российских древностей гр. А.И. Мусина-Пушкина*, Москва 1824.
- Кириллин В.М. (red.), *Древняя Русь: пространство книжного слова. Историко-филологические исследования*, Москва 2015.
- Косточкин В.В., *Древнерусские крепости*, Москва 1970.
- Лихачёв Д.С., „Слово о полку Игореве” и скептики, [w:] *Великое наследие. Классические произведения литературы Древней Руси*, red. Д.С. Лихачёв, Москва 1975.
- Лихачёв Д.С., *Бессмертное произведение древнерусской литературы*, [w:] „Слово о полку Игореве”. В иллюстрациях и документах, red. О.А. Пини, Ленинград 1958.
- Лихачёв Д.С., *Великая патриотическая поэма („Слово о полку Игореве” – 800 лет)*, „Библиотекарь” 1985, № 9.
- Лихачёв Д.С., *Великий памятник словесности: „Слово о полку Игореве” – 800 лет*, „Наука и религия” 1985, № 8.
- Лихачёв Д.С., *Гипотезы или фантазии в истолковании темных мест „Слова о полку Игореве”*, „Звезда” 1976, № 6.
- Лихачёв Д.С., *История русского летописания*, Ленинград 1948.
- Лихачёв Д.С., *Когда было написано „Слово о полку Игореве”?*, „Вопросы литературы” 1964, № 8.
- Лихачёв Д.С., *Культура и народ накануне татаро-монгольского нашествия*, [w:] *Национальное самосознание древней Руси. Очерки из области русской литературы XI–XVII вв. (Научно-популярная серия)*, red. Д.С. Лихачёв, Москва–Ленинград 1945.
- Лихачёв Д.С., *Народное поэтическое творчество в годы феодальной раздробленности Руси – до татаро-монгольского нашествия (XII–начало XIII в.)*, [w:] *Русское народное поэтическое творчество*, т. 1, *Очерк по истории русского народного поэтического творчества X–начала XVIII веков*, red. Д.С. Лихачёв, Москва–Ленинград 1953.
- Лихачёв Д.С., *Повесть временных лет*, [w:] *Повести Древней Руси XI–XII века*, red. Н.В. Поньрко, Ленинград 1983.
- Носов К.С., *Русские крепости и осадная техника*, СПб. 2003.
- Повесть о разорении Рязани Батыем 1237*, <http://www.bibliotekar.ru/rus/7.htm>.
- Пропп В.Я., *Русский героический эпос*, Ленинград 1955.
- Раппопорт П.А., *Древние русские крепости*, Москва 1965.
- Тихомиров М.Н., *Древняя Русь*, Москва 1975.
- Толстой Н.И., *Церковнославянский и русский: их соотношение и симбиоз*, „Вопросы языкознания” 2002, № 1.
- Третьяков П.Н., *Восточнославянские племена*, Москва 1953.
- Третьяков П.Н., *По следам древних славянских племен*, Ленинград 1982.
- Третьяков П.Н., *Расселение древне-русских племён по археологическим данным*, „Советская археология” 1937, № 4.
- Третьяков П.Н., *У истоков древнерусской народности*, Ленинград 1970.
- Шахматов А.А., *О Начальном Киевском летописном своде*, Москва 1897.
- Шахматов А.А., *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*, СПб. 1908.

Economic and Social Aspects of the Development of Ancient Russia

Summary

The article's main goal is to present the economic and social aspects of the development of ancient Russia. The paper is devoted to the problem of the formation of the territory of Kievan Rus through the prism of the development of civilization.

Keywords: ancient Russian state, economic development, social development, the first rulers, Kievan Rus

Экономические и социальные аспекты развития Древней Руси

Резюме

Основная цель статьи – представить экономические и социальные аспекты развития Древней Руси. Статья посвящена проблеме формирования территории Киевской Руси сквозь призму развития цивилизации.

Ключевые слова: Древнерусское государство, экономическое развитие, социальное развитие, первые правители, Киевская Русь